

ІМ'Я & СИМВОЛ. САКРАЛЬНИЙ ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ АЗБУКИ

Числова та структурна символіка. Костянтин Преславський орієнтувався на візантійську традицію (зокрема, на Григорія Богослова), де форма мала вагомое сакральне значення. Послідовне розгортання літер від «Аз» до кінця алфавіту символізує універсальність, повноту та досконалість Всесвіту, створеного Богом (аналог біблійного «Я є Альфа і Омега»). Це впорядкування хаосу через священне письмо. Твір написаний 12-складовим віршем (цезаура після 5-го або 7-го складу). Число 12 у християнській нумерології символізує повноту, Церкву та 12 апостолів, що підкреслює апостольську місію слов'янського просвітництва.

Коли спроектувати «Азбучну молитву» на геометричну теорію Франса Вінке (див. вище), символізм стає ще глибшим: Перша літера «Аз» (ⱁ) у глаголиці має форму хреста. Костянтин Преславський починає молитву словом «Аз» («Я»), але графічно і символічно це означає: «Починаю хрестом» або «Починаю з Христа». Кожна наступна літера в акровірші розгортає поетичну думку, яка ілюструє сакральний рух (зв'язок Неба і Землі), закладений у графіці глаголиці за версією Вінке.

Числа глаголиці у тайнописі (Криптографії). Коли кирилиця стала основним алфавітом для Русі, Болгарії та Сербії, глаголиця не зникла. Натомість вона перетворилася на священний тайнопис (криптографію). Оскільки пересічні люди та навіть багато переписувачів уже не вміли її читати, глаголичні літери та їхні унікальні числові значення використовували для засекречування важливих текстів.

Існувало кілька головних методів такого числового тайнопису:

- Цифрова заміна (Лігатурний шифр). У глаголиці літери мали інші цифрові значення, ніж у кирилиці, тому писар міг записати важливе число (наприклад, рік укладання таємного договору чи суму грошей) глаголицею. Наприклад, літера «Веді» в кирилиці означає число 2, а в глаголиці – 3. Коли шпигун чи чужинець намагався прочитати глаголичне число за правилами кирилиці, він отримував абсолютно хибні дані. Це був ідеальний захист дипломатичної та військової переписки. Писець хотів записати секретну дату або ім'я свого покровителя, наприклад, князя. Замість літер він писав ряд чисел за допомогою глаголиці. У кирилиці літера «В» (Веді) = 2, літера «Веді» = 3, у кирилиці літера «Г» (Глаголи) = 3, у глаголиці літера «Глаголи» = 4. Отже, недоброзичливець, який перехоплював записку, намагався прочитати глаголичні числа за звичною кириличною системою і отримував абсолютно неправильний математичний результат (наприклад, замість 1346 року виходив 1235 рік). Лише той, хто мав «ключ» і знав числову систему глаголиці, міг правильно вирахувати закодовану дату [1].

- Система «Акростильних лічб». Замість написання самого слова, писар записував послідовність глаголичних літер, сума числових значень яких дорівнювала певному кодовому числу. Для розшифрування потрібно було:

відтворити числове значення кожної глаголичної літери, скласти їх разом, подивитися у спеціальний ключ-абзац церковної книги, де кожній фінальній сумі відповідало конкретне секретне слово чи пророцтво.

- Акрофонічний тайнопис чисел. Часто в літописах на полях (маргіналіях) монахи ховали свої імена, щоб не виставляти напоказ гординю (авторство вважалося гріхом гордості). Вони писали: «А се писав хвалу Богу той, чиє ім'я за числом стоїть...». Далі йшов рядок глаголиці. Потрібно було вирахувати суму чисел цих літер, і це число вказувало на порядковий номер імені ченця у загальному списку монастиря.

У давньоруських рукописах XI–XVII ст. писці залишили приклади тайнопису (криптографії), оскільки глаголиця поруч із грецькими літерами була одним із головних інструментів для цього. Наприклад, Запис писця Луки в «Христінопольському Апостолі» (XII ст.) є одним з найдавніших пам'яток церковнослов'янської мови. На полях однієї зі сторінок писець, якого звали Лука, вирішив залишити своє ім'я для історії, але зробив це таємно. Основний текст книги написаний гарним, чітким кириличним уставом. Проте внизу сторінки з'являється короткий рядок, написаний дивними «закарлючками». Писець використав глаголичні літери «Лука писав» замість кириличних, щоб приховати своє ім'я. Для звичайної людини XII ст., яка ледве вчилася читати кирилицю, ці знаки виглядали як магичні символи чи іноземне письмо.

- Змішаний тайнопис (Кентавр-шифр). У пізніший період (XV–XVI ст.) переписувачі почали ускладнювати завдання, створюючи гібридні шифри. Вони змішували кілька систем одночасно: глаголицю, грецький алфавіт та «літорею» (систему заміни приголосних). Прикладами є рукописи Новгород. Писець залишає коментар про те, що він втомився або хоче їсти (дуже часті побутові скарги на полях книг). Схема кодування: перше слово він писав звичайною кирилицею, друге слово – глаголицею, третє слово – кирилицею, але замінює всі приголосні за системою «мудрої літорей» (наприклад, замість «Б» пише «Щ», замість «В» – «Ш»). Часто це була інтелектуальна гра між писцями. Той, хто міг прочитати такий «вінегрет» з алфавітів, вважався майстром вищого гатунку палеографії та лінгвістики.

- Пермське письмо (Стефанова азбука). У XIV ст. святий Стефан Пермський створив особливе письмо для народу комі (зирян). Він узяв за основу місцеві язичницькі руни («паси»), але структурував їх точно за моделлю глаголиці та грецького алфавіту. Писці з Москви та Новгорода швидко запозичили це письмо. Оскільки його ніхто не знав, вони почали використовувати пермську азбуку як абсолютний тайнопис у суто руських релігійних книгах до XVI ст. для фіксації секретних політичних повідомлень та коментарів.

- Літорея (або «тарабарська грамота») – один із найпопулярніших видів тайнопису на Русі. Назва, ймовірно, походить від перекрученого латинського слова *littera* – «літера». Існувало два основних види літорей: проста та мудра.

Шифр проста літорея (або заміна) працював за принципом виключення голосних. Писець брав усі 20 приголосних літер алфавіту і розставляв їх у два

рядки: верхній йшов у звичайному порядку, а нижній – у зворотному (або просто зі зміщенням). Схема виглядала так:

Б	В	Г	Д	Ж	З	К	Л	М	Н
Щ	Ш	Ч	Ц	Х	Ф	Т	С	Р	П

Правило шифрування: голосні літери залишалися незмінними, а приголосні мінялися місцями: замість верхньої писали нижню, і навпаки (замість Б писали Щ, замість М – Р). Наприклад, слово «КНИГА» перетворювалося на «ТПИЧА». Щоб заплутати випадкового читача остаточно, писець спочатку шифрував слово через літорею, а потім записував отриманий результат глаголичними літерами. Для непосвяченого це виглядало як суцільна аббревіатура або іноземне заклинання.

Шифр мудра літорея (класний шифр) ускладнений варіант, де кожній літері присвоювалося певне числове значення, або літери замінювалися за складними таблицями (квадратами), подібними до сучасних матричних шифрів. Іноді приголосні замінювалися точками, рисками або комбінаціями голосних.

Таємні скарги ченців на полях книг. Переписування книг у середньовіччі було виснажливою та монотонною працею. Ченці годинами сиділи в холодних приміщеннях (скрипторіях) при свічках, затікаючи від нерухомості. Свої емоції вони виплескували на полях сторінок – маргіналіях, які часто писали тайнописом (літореєю або глаголицею). Найчастіше монахи скаржилися на фізичний стан і погані умови. «Ох, мені болить рука, а до кінця сторінки ще далеко...», «Слава Богу, темно вже, свічка догорає, час спати». На полях одного з рукописів XV ст. знайдено зашифрований напис: «Писав би більше, та живіт бурчить – каші не дали». Поширеними були скарги на якість матеріалів: «Перо погане, чорнило рідке, пергамент як сито — чорнило розпливається. Хто це робив – нехай йому грець!», «Оце квач, а не перо!». Попри суворий монастирський устав, писці залишалися людьми. В одному з новгородських рукописів тайнописом написано: «Добро би було, якби тут стояв кубок меду сиченого, підкріпив би сили мої», «Іван заснув над книгою, носом чорнило змазав, тепер переписувати три рядки». Коли величезна книга, яка могла писатися роками, нарешті була готова, писці залишали радісні, майже дитячі вигукі на останній сторінці: «Як радіє заєць, що втік від тенет (сітки), як радіє птиця, що вирвалася з клітки, так радіє і бідний писець, закінчивши цю книгу!», «Кінцю – слава, а писцеві – каша з маслом!»

Глаголиця та літорея служили для цих людей своєрідними «соціальними мережами» Середньовіччя. Вони дозволяли висловити особисті почуття, жартувати з колег або посякритися на життя прямо на сторінках священних текстів, залишаючись непоміченими для суворого ока цензури.

Висновки. Українська абетка має глибоке історичне коріння і пов'язане із світовою традицією книгописання. Старовинні знаки, що можуть мати безпосереднє відношення до «черт» і «різ», фіксуються в українській вишивці, а також елементах орнаментальних композицій, якими прикрашали ужиткові предмети і традиційне житло.

Поряд з цим формуються азбуки, що були пов'язані з написанням священних книг, винайдення яких зумовлене необхідністю християнізації слов'янських племен. У результаті цього було винайдено азбучні системи, за допомогою яких переписували Євангелія. Система новостворених азбук враховували фонему слов'янських мов. На думку окремих дослідників, первинною вважається т. в. глаголиця, яка зазнала меншого впливу грецької абетки. Паралельно або пізніше виникає кирилиця, що більш наближеною до грецької абетки, що простежується на прикладі її числової семантики.

Література.

1. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. Київ. Наукова думка. 1985. URL: <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim03.htm> (дата доступу 03.03.2026).
2. «Календарні» знаки на давній кераміці України. Rid I Vira. URL: <https://www.ridivira.com/uk/istoriya/kalendarni-znaky-na-davnii-keramitsi-ukrainy> (дата доступу 03.03.2026).
3. D. O. Shepping. Mify slaviānskogo iazychestva. Moskva: Terra, 1997. 239 p.
4. Андреас Готтлиб Маш. Сокровища Ретры. Древние богослужебные предметы ободритов из храма в Ретре на озере Толленцер М., 2006. URL: <https://web.archive.org/web/20080424021309/http://kladina.narod.ru/rethra/frames.htm> (дата доступу 03.03.2026).
5. Rolf Voß: *Die Schein-Heiligen von Prillwitz: Regionalmuseum Neubrandenburg zeigt spektakuläre Fälschungen aus dem 18. Jahrhundert.* Das Museumsmagazin, 2005, 34-35.
6. Cybulski, Wojciech. Obecny stan nauki o runach słowiańskich. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, 1860. URL: <https://web.archive.org/web/20160305011256/http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=oai:www.wbc.poznan.pl:117697&from=FBC> (дата доступу 03.03.2026).
7. Jerzy Strzelczyk: Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian. Poznań: Rebis, 2007. 268 stor. URL: <https://www.poczytaj.pl/ksiazka/mity-podania-i-wierzenia-dawnych-slowian-jerzy-strzelczyk,53508#:~:text=Ksi%C4%85%C5%BCka%20%22Mity%2C%20podania%20i%20wierzenia%20dawnych%20S%C5%82owian%22,stron%20i%20zosta%C5%82a%20wydana%20w%202007%20r.> (дата доступу 03.03.2026).
8. Львов А. С. Еще раз о древнейшей русской надписи из Гнездова. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка.* Т. XXX. Вып. 1. М., 1971. С. 47-52.
9. Медынцева А. А. Надписи на амфорной керамике X – начала XI в. и проблема происхождения древнерусской письменности // *Культура славян и Русь.* М., 1998. С. 176-193. URL: <http://annales.info/rus/pism/medyn98.htm> (дата доступу 03.03.2026).

10. Дмитро Багалій Нарис української історіографії. Джерелознавство. Вип. 1. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%97._%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/III._%D0%A3%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BA%D0%B8_%D0%B7_%C2%AB%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%A3%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%D1%8A_%D0%BB%D1%A3%D1%82%D1%8A%C2%BB (дата доступу 03.03.2026).
11. Пузанов В.В. «Киевское письмо» как источник по истории права Древней Руси. Вестник РОИИ. Выпуск 1 (8), зима-весна 2004. URL: <https://web.archive.org/web/20060712103046/http://www.igh.ru/intellect/vestnik/vol8/part3-2.htm> (дата доступу 03.03.2026).
12. Preklad textu do slovenčiny od J. Stanislava. Svätý Cyril a svätý Metod. LEGENDA O KONŠTANTÍNOVI. preložil Dr. Ján Stanislav. URL: <https://web.archive.org/web/20080219003702/http://www.proglas.sk/Konstant.htm> (дата доступу 03.03.2026).
13. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. Москва, Наука. 1965. Дохристиянська писемність славян. 600 с.
14. Титмар из Мерзебурга. «Хроника». 6.23. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Thietmar/frametext61.htm> (дата доступу 03.03.2026).
15. Из сочинений Абуль-Хасана Али ибн-Хуссейна, известного под прозвищем Аль-Масуди (писал от 20 или 30 до 50-х годов X века по Р. X.). URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/11.htm (дата доступу 03.03.2026).
16. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. URL: <https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/921.ibn-fadlan..php> (дата доступу 03.03.2026).
17. Темченко А. І. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси : ІнтралігаТОР. 2015. 112 с.
18. Домановська М. М. О. Лавровський (1825–1899) про русько-візантійські угоди X ст. Сіверянський літопис Всеукраїнський науковий журнал. Березень-квітень. 2013 № 2 (110). С. 101-111.
19. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики / Пер. с нем. Д. А. Коробейникова. Византийский временник. 1997. Т. 57 (82). С. 58–87.
20. Ковалевская Е. Г., Избранное. 1963–1999 / Под ред. д-ра филол. наук проф. К. Э. Штайн. СПб-Ставрополь: изд. СГУ, 2012. 687 с.

21. Повість временних літ за Лаврентіївським списком. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr02.htm> (дата доступу 02.04.2026).
22. Иван Федорович. Азбука (Читанка). Острог, 1578. За факсимільним виданням: Азбука Ивана Федорова. М.: Книга, 1983. URL: <http://litopys.org.ua/fedorovych2/cf.htm> (дата доступу 02.04.2026).
23. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М. УРСС. 2009. 335 с.
24. Тамбовцева Светлана Каббалистическая герменевтика и утопическая компаративистика ВсеЯСветной Грамоты. URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/kabbalisticheskaya-germenevtika-i-utopicheskaya-komparativistika-vseyasvetnoy-gramoty#:~:text=document:%20%D0%9B%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BC%20%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B1%D1%8B%D0%BB%20%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%20%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%8C%20%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%83%D1%8E%20%D1%84%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%8E%20%D0%A8%D1%83%D0%B1%D0%B8%D0%BD%2D%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2\)%2C%20%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%BB](https://cyberleninka.ru/article/n/kabbalisticheskaya-germenevtika-i-utopicheskaya-komparativistika-vseyasvetnoy-gramoty#:~:text=document:%20%D0%9B%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BC%20%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B1%D1%8B%D0%BB%20%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%20%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%8C%20%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%83%D1%8E%20%D1%84%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%8E%20%D0%A8%D1%83%D0%B1%D0%B8%D0%BD%2D%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2)%2C%20%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%BB) (дата доступу 02.04.2026).
25. Андрей Ивашко Древлесловенская буквица. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dS-rXIHdTxI> (дата доступу 02.04.2026); Открытый онлайн-урок А. Ивашко на тему: «Буквица как практика трансформации». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gH1fWVWUsKI> (дата доступу 02.04.2026).
26. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. К.: Вид. центр «Просвіта». 2000. 288 с. URL: https://spadok.org.ua/books/Nalyvaiko.Taiemnytsi_rozkryvaie_sanskryt-converted.pdf (дата доступу 02.04.2026).
27. Шнирельман В. А. Русское родноверие : неоязычество и национализм в современной России. М.: Библейско-богословский институт святого апостола Андрея, 2012. xiv + 302 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=9bdgBwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=isbn:5457733122&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата доступу 02.04.2026).
28. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. URL: https://cdn.gumer.info/bogoslov_Buks/okkultizm/Rub_Jazuch/Jazuch_in_dex.php#google_vignette (дата доступу 21.07.2025).
29. Зиновьев А. Тайнопись кириллицы. Владимир. Покрова. 1998. 320 с.

30. Сперанский М. История древней русской литературы: Пособие к лекциям в университете: введение, киевский период. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1921. С. 147-148.
31. Когут С. Азбуковники. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія*. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-24> (дата доступу 21.04.2025).
32. Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим., вступ. ст. В. І. Крекотня, ред. тому О. В. Мишанич; АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с. URL: <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3Dukr0000014770%3C.%3E&&S21FMT=fullweb> (дата доступу 21.04.2025).
33. Шёберг А. Эпир – рунорезац Уппланда и придворный проповедник Новгорода. *Чело*. 1996. № 2 / Пер. Г.М. Коваленко. URL: <https://web.archive.org/web/20120111104459/http://copy-www.novsu.ac.ru/chelo/9/sheberg/sheberg.htm> (дата доступу 21.04.2025).
34. Бобрик М. А. Лих ли поп Упырь? : значение эпитета *лихыи* в записи писца Толковых пророков. *Русский язык в научном освещении*. 2014. № 1 (27). С. 265-272. URL: https://www.academia.edu/16421961/%D0%9B%D0%B8%D1%85_%D0%BB%D0%B8_%D0%BF%D0%BE%D0%BF_%D0%A3%D0%BF%D1%8B%D1%80%D1%8C_%D0%97%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D1%8D%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D1%85%D1%8B%D0%B8_%D0%B2_%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8_%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B0_%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D1%85_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2 (дата доступу 21.04.2025).
35. Нікейський символ віри. Служіння Лігонір. URL: <https://uk.ligonier.org/resources/creeds-confessions/nicene-creed/> (дата доступу 21.04.2025).
36. Franz Vyncke. De l'origine et de la structure de l'alphabet glagolitique. *Orientalia Lovaniensia Periodica*. 1992. № 23, с. 219–250.
37. Йончев Васил, Йончева Олга. Древен и съвременен български шрифт. *София Български художник*. 1982. 420 с.
38. Йончев В. Чудото на буквите кирилски: [Интерв'ю]. *Отечество*, 1984, № 18, с. 31-33.
39. Азбуката от Плиска, кирилицата и глаголицата. Двуседмичник на Агенцията за българите в чужбина брой 24/1998 г. 15-31 януари. URL: <https://web.archive.org/web/20080119122609/http://www.aba.government.bg/Bd/Archive/archive/980201/7.html> (дата доступу 21.04.2025).

40. Marica Čunčić. THE OLDEST CROATIAN TYPE OF GLAGOLITIC SCRIPT. JOURNAL OF CROATIAN STUDIES. URL: https://www.academia.edu/53328680/The_Oldest_Croatian_Type_of_Glagolitic_Script (дата доступу 21.04.2025).
41. Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System. URL: https://www.academia.edu/43566826/Internal_Reconstruction_of_the_Glagolitic_Line_System (дата доступу 21.04.2025).
42. Васил Йончев. Азбуката от Плиска, Кирилицата и Глаголицата. ARS Millenium MMM. 2002. 187 с. URL: <https://m.helikon.bg/27245-%D0%90%D0%B7%D0%B1%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BE%D1%82-%D0%9F%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0,-%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B8-%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B0.html> (дата доступу 21.04.2025).